
Ishavasyopanishat with Shankarabhashya

——
ईशावास्योपनिषत् शाङ्करभाष्यसङ्गिता

——
Document Information

Text title : IshAvAsyopanishat (shAnkarabhAShya 2)

File name : IshAvAsyopanishadshAnkarabhAShya.itx

Category : upanishhat, shankarAchArya, bhAShya

Location : doc_upanishhat

Transliterated by : svAminI tattvapriyAnanda tattvapriya3108 at gmail.com

Proofread by : svAminI tattvapriyAnanda

Acknowledge-Permission: svAminI tattvapriyAnanda

Latest update : August 25, 2025

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 28, 2025

sanskritdocuments.org

ઈશાવાસ્યોપનિષત્ શાકુરભાષ્યસહિતા

ઈશાવાસ્યોપનિષત્ (૧)

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદ્યત્યે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ઈશાદિમન્ત્રાણાં વિનિયોગઃ

“ઈશા વાસ્યમ્” ઇત્યાદયો મન્ત્રાઃ કર્મસ્વવિનિયુક્તાઃ । તેષામકર્મ-શેષસ્થાત્મનો યાથાત્મ્ય-પ્રકાશકત્વાત્ । યાથાત્મ્યં ચાત્મનઃ શુદ્ધત્વાપાપ-વિદ્ધત્વૈકત્વ-નિત્યત્વાશરીરત્વ-સર્વ-ગતત્વાદિ વક્ષ્યમાણમ્ । તસ્ય કર્મણા વિરુદ્ધ્યેતેતિ યુક્ત એવૈષાં કર્મસ્વવિનિયોગઃ ।

ન હિ એવં-લક્ષણમાત્મનો યાથાત્મ્યમુત્પાદ્યં વિકાર્યમાયં સંસ્કાર્યં કર્તૃ-ભોક્તૃ-રૂપં વા, યેન કર્મ-શેષતા સ્યાત્ । સર્વાસામુપનિષદામાત્મ-યાથાત્મ્ય-નિરૂપણેનૈવ ઉપક્ષયાત્ । ગીતાનાં મોક્ષ-ધર્માણાં ચૈવં-પરત્વાત્ । તસ્માદાત્મનોડનેકત્વ-કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાદિ ચ, અશુદ્ધત્વ-પાપ-વિદ્ધત્વાદિ ચ, ઉપાદાય લોક-બુદ્ધિ-સિદ્ધં કર્માણિ વિહિતાનિ ।

કર્માધિકારઃ

યો હિ કર્મ-કૃલેનાર્થી દૃષ્ટેન બ્રહ્મ-વર્યસાદિના, અદૃષ્ટેન સ્વર્ગાદિના ચ, “દ્વિ-જાતિરહં, ન કાણ-કુબ્જત્વાદાનધિકાર-પ્રયોજક-ધર્મવાન” ઇત્યાત્માનં મન્યતે સોડધિદ્ધિયતે કર્મસુ ઇતિ હ્યધિકાર-વિદો વદન્તિ ।

અનુબન્ધયતુષ્ટયં

તસ્માદેતે મન્ત્રા આત્મનો યાથાત્મ્ય-પ્રકાશનેનાડડત્મ-વિષયં સ્વાભાવિકમજ્ઞાનં નિવર્તયન્તઃ શોક-મોહાદિ-સંસાર-ધર્મ-વિચ્છિન્તિ-સાધનં આત્મૈકત્વાદિ-વિજ્ઞાનં ઉત્પાદયન્તિ, ઇત્યેવમુક્તાધિકાર્યભિઘેય-સમ્બન્ધ-પ્રયોજનાન્ મન્ત્રાન્ સક્ષેપતો વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ૐ

ઈશા વાસ્યમિદં સર્વં ચત્કિચ્ચ જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન ભુગ્જીથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

ઈશાવાસ્યમિત્યાદિ । (૨) । ઈશા ઈષ્ટે ઇતિ ઈટ્, તેનેશા । ઈશિતા પરમેશ્વરઃ પરમાત્મા સર્વસ્ય । સ હિ સર્વમીષ્ટે સર્વ-જન્તૂનામાત્મા સન્ પ્રત્યગાત્મતયા । તેન સ્વેન રૂપેણાત્મના ઈશા વાસ્યં આચ્છાદનીયમ્ । કિમ્?

एदं सर्वं यत्किञ्च यत्किञ्चित् जगत्यां पृथिव्यां जगत् तत्सर्वम् । स्वेनात्मना ईशेन प्रत्यगात्मतया “अडमेवेदं सर्वम्” इति परमार्थ-सत्य-रूपेणानृतमिदं सर्वं यरायरमाश्छादनीयं स्वेन (३) परमात्मना । यथा यन्तनागवदिः उदकादि-सम्भन्धज-कलेदादिजमौपाधिर्क दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूप-निर्घर्षेणानाश्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्द्रव्यं अेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि-लक्षाणं जगद् द्वैत-रूपं जगत्यां पृथिव्यां - “जगत्याम्” इत्युपलक्षाणार्थत्वात्सर्वमेव नाम-रूप-कर्माभ्यं विकार-जातं (४) - परमार्थ-सत्यात्म-भावनया त्यक्तं स्यात् । अेवमीश्वरात्म-भावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणा-त्रय-संन्यासे अेवाधिकारः, न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वा आत्म-सम्भन्धितायाः (५) अभावादात्मानं पालयति । अतः “त्यागेन” इत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जथाः पालयेथाः ।

अेवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः (६) गृधमाकाङ्क्षां मा कार्षीः धन-विषयाम् । कस्यस्विद्धनं (७) कस्यचित् परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा, मा गृधः । कस्मात्? कस्यस्विद्धनं इत्याक्षेपार्थः । न कस्यचिद्धनमस्ति, यद् गृधैत । “आत्मेवेदं सर्वम्” (७)। ८.२प.२) इतीश्वर-भावनया सर्वं त्यक्तम् । अत आत्मन अेवेदं सर्वम्, आत्मेव य सर्वम् । अतो मिथ्या-विषयां गृधि मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

अेवं “आत्म-विदः पुत्राद्येषणा-त्रय-संन्यासेनात्म-ज्ञान-निष्ठतया आत्मा रक्षितव्यः” इत्येष वेदार्थः । अथ इतरस्य अनात्मज्ञतयाऽऽत्म-अडणायाराशक्तस्य इदमुपदिशति मन्त्रः -
कुर्वन्नेवड कर्माणि जिञ्जुविषेच्छत सभाः ।

अेवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

कुर्वन्निति । कुर्वन्नेव (८) इड निर्वर्त्तयन्नेव कर्माणि अञ्जिडोत्रादीनि जिञ्जुविषेत् ञुवितुमिच्छेत् शतं शत-सङ्ख्याकाः सभाः संवत्सरान् । तावद्भिः पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम् । तथा य प्राप्तानुवादेन यञ्जिञ्जुविषेत् शतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते ।

अेवं अेवं-प्रकारेण (९) त्वयि जिञ्जुविषति नरे नर-मात्राभिमानिनि इतः अेतस्माद् अञ्जिडोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्त्तमानात् प्रकारेण अन्यथा प्रकारान्तरे न अस्ति, येन प्रकारेणशुभं कर्म न लिप्यते । कर्माणा न लिप्यत इत्यर्थः । अतः शास्त्र-विहितानि कर्माण्यञ्जिडोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिञ्जुविषेत् ।

ज्ञानकर्मसमुच्चयभाण्डनं

प्रश्नः

कथं पुनरिदमवगम्यते “पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो ज्ञान-निष्ठोक्ता, द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्म-निष्ठा” इति?

उत्तरं

ज्ञानकर्मविभागः

उच्यते । ज्ञान-कर्मणोर्विरोधं पर्वतवद् अकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम्? इडाप्युक्तं - “यो हि जिञ्जुविषेत् स कर्माणि कुर्वन्” इति, “ईशा वास्यमिदं सर्वम्”, “तेन त्यक्तेन भुञ्जथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम्” (७. १) इति य । “न ञुविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियात् इति य (१०) पदम्, ततो न पुनरियात्” इति संन्यास-शासनात् । उभयोः इल-भेदं य वक्ष्यति (७, १८) । “ईमौ द्रावेव पन्थानावनुनिष्कान्ततरौ भवतः डिया-पथश्चैव

પુરસ્તાત્ સત્ર્યાસશ્ચોત્તરેણ” । નિવૃત્તિ-માર્ગેણ ઓષણા-ત્રયસ્ય ત્યાગઃ । તયોઃ સત્ર્યાસ-પથ એવાતિરેચયતિ । “ન્યાસ એવાત્યરેચયત્” (મ.ના. ૪.૭૮) ઇતિ ચ તૈત્તિરીયકે । “દ્વાવિમાવથ પન્થાનૌ યત્ર વેદાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ । પ્રવૃત્તિ-લક્ષણો ધર્મો નિવૃત્તિશ્ચ વિભાષિતઃ” (મ.ભા.શા. ૨૪૧.૬) ઇત્યાદિ પુત્રાય વિચાર્યં નિશ્ચિતમુક્તં વ્યાસેન વેદાચાર્યેણ ભગવતા । વિભાગં ચાનયોઃ પ્રદર્શયિષ્યામઃ (નવમ-મન્ત્ર-વ્યાખ્યાનાવતરણિકાયામ્, અન્તિમ-મન્ત્ર-વ્યાખ્યાને ચ) ॥ ૨ ॥

અથેદાનીમવિદ્વન્નિન્દાર્થોડયં મન્ત્ર આરભ્યતે -

અસુર્યા નામ તે લોકા અન્ધેન તમસાડડવૃતાઃ ।

તાં સ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ યે કે ચાડડત્મહનો જનાઃ ॥ ૩ ॥

અસુર્યાઃ પરમાત્મ-ભાવમદ્વયમપેક્ષ્ય દેવાદયોડપ્યસુરાઃ । તેષાં ચ સ્વ-ભૂતા લોકા અસુર્યાઃ નામ । નામ-શબ્દોડનર્થકો નિપાતઃ । તે લોકાઃ કર્મ-ફલોભિ । લોક્યન્તે દૃશ્યન્તે ભુજ્યન્ત ઇતિ જન્માનિ । અન્ધેન અદર્શનાત્મકેનાજ્ઞાનેન તમસા આવૃતાઃ આચ્છાદિતાઃ । તાન્ સ્થાવરાન્તાન્ પ્રેત્ય ત્યજ્વેમં દેહં અભિગચ્છન્તિ યથા-કર્મ યથા-શ્રુતં (ક. ૨.૨.૭) । યે કે ચ આત્મહનઃ આત્માનં ઘ્નન્તીત્યાત્મહનઃ । કે? તે જનાઃ યેડવિદ્વાંસઃ । કથં તે આત્માનં નિત્યં હિંસન્તિ? અવિદ્યા-દોષેણ વિદ્યમાનસ્થાત્મનઃ તિરસ્કરણાત્ । વિદ્યમાનસ્થાત્મનો યત્કાર્યં ફલમજરામરત્વાદિ-સંવેદન-લક્ષણામ્, તત્ હતસ્ય ઇવ તિરોભૂતં ભવતીતિ પ્રાકૃતા અવિદ્વાંસો જના આત્મહન ઇત્યુચ્યન્તે । તેન હ્યાત્મ-હનન-દોષેણ સંસરન્તિ તે ॥ ૩ ॥

યસ્થાત્મનો હનનાદવિદ્વાંસઃ સંસરન્તિ, તદ્વિપર્યયેણ વિદ્વાંસો જના મુચ્યન્તે તે નાત્મહનઃ (૧૨) , તત્કીદૃશમાત્મ-તત્ત્વમિતિ? ઉચ્યતે -

અનેજદેકં મનસો જવીયો નૈનદેવા આપ્તુવન્પૂર્વમર્ષત્ ।

તદ્દાવતોડન્યાનત્યેતિ તિષ્ઠતસ્મિન્નપો માતરિશ્ચા દધાતિ ॥ ૪ ॥

અનેજદિતિ । અનેજત્ ન એજત્ । “એજૃ કમ્પને” । કમ્પનં ચલનં, સ્વાવસ્થા-પ્રચ્યુતિઃ, તદ્વર્જિતમ્ । સર્વદૈક-રૂપમિત્યર્થઃ । તચ્ચ એકં સર્વ-ભૂતેષુ । મનસઃ સકુલ્પાદિ-લક્ષણાદ્ જવીયઃ જવવત્તરમ્ ।

આક્ષેપઃ

કથં વિરુદ્ધમુચ્યતે - “ધ્રુવં નિશ્ચલમિદમ્”, “મનસો જવીયઃ”, ઇતિ ચ?

સમાધાનં

નૈષ દોષઃ । નિરુપાધ્યુપાધિમત્વેનોપપત્તેઃ । તત્ર નિરુપાધિકેન સ્વેન રૂપેણોચ્યતે “અનેજદેકમ્” ઇતિ । મનસોડન્તઃ-કરણસ્ય સકુલ્પ-વિકલ્પ-લક્ષણસ્યોપાધેઃ અનુ-વર્તનાત્ (૧૩) । ઇહ દેહસ્થસ્ય મનસો બ્રહ્મ-લોકાદિ-દૂર-ગમનં સકુલ્પેન ક્ષણ-માત્રાદ્ ભવતીત્યતો મનસો જવિષ્ટત્વં લોકે પ્રસિદ્ધમ્ । તસ્મિન્મનસિ બ્રહ્મ-લોકાદીન્ દ્રુતં ગચ્છતિ સતિ, પ્રથમ-પ્રાપ્તઃ ઇવ આત્મ-ચૈતન્યાવભાસો ગૃહ્યતે । અતઃ “મનસો જવીયઃ” ઇત્યાહ ।

ન એનદ્ દેવાઃ ધોતનાદેવાઃ ચક્ષુરાદીનીન્દ્રિયાણિ, એતત્ પ્રકૃતમાત્મ-તત્ત્વં ન આપ્તુવન્ ન પ્રાપ્તવન્તઃ । તેભ્યો મનો જવીયઃ । મનો-વ્યાપાર-વ્યવહિતત્વાદ્ આભાસ-માત્રમપ્યાત્મનઃ (૧૪) નૈવ દેવાનાં વિષયી-ભવતિ । યસ્માદ્

જવનાન્મનસોઽપિ પૂર્વમર્ષત્ પૂર્વમેવ ગતં, વ્યોમવદ્ વ્યાપિત્વાત્ ।

સર્વ-વ્યાપિ તદાત્મ-તત્ત્વં સર્વ-સંસાર-ધર્મ-વર્જિતં સ્વેન નિરુપાધિકેન સ્વરૂપેણ અવિક્ષિયમેવ સત્, ઉપાધિ-કૃતાઃ સર્વાઃ સંસાર-વિક્ષિયા અનુભવતિ ઇવ (૧૫) અવિવેકિનાં મૂઢાનામનેકં ઇવ ચ પ્રતિ-દેહં પ્રત્યવભાસત ઇત્યેતદાહ - તદ્ ધાવતઃ દ્રુતં ગચ્છતઃ અન્યાન્ આત્મ-વિલક્ષણાન્ મનો-વાગિન્દ્રિય-પ્રભૃતીન્ અત્યેતિ અતીત્ય ગચ્છતિ ઇવ । ઇવાર્થ સ્વયમેવ દર્શયતિ - “તિષ્ઠત્” ઇતિ, સ્વયમવિક્ષિયમેવ સદિત્યર્થઃ ।

તસ્મિન્ આત્મ-તત્ત્વે સતિ નિત્ય-ચૈતન્ય-સ્વભાવે, માતરિશ્ચા માતરિ અન્તરિક્ષે શ્રયતિ ગચ્છતીતિ માતરિશ્ચા વાયુઃ, સર્વ-પ્રાણ-ભૃત્, ક્ષિયાત્મકઃ । યદાશ્રયાણિ કાર્ય-કરણ-જાતાનિ યસ્મિન્નોતાનિ પ્રોતાનિ ચ, યત્સૂત્ર-સંજ્ઞકં સર્વસ્ય જગતો વિધારયતુ, સ માતરિશ્ચા । અપઃ કર્માણિ પ્રાણિનાં ચેષ્ટા-લક્ષણાનિ, અગ્ન્યાદિત્ય-પર્જન્યાદીનાં જ્વલન-દહન-પ્રકાશાભિવર્ષણાદિ-લક્ષણાનિ । દધાતિ વિભજતિ ઇત્યર્થઃ । ધારયતીતિ વા । “ભીષાસ્માદ્વાતઃ પવતે” (તૈ. ૨.૮.૧) ઇત્યાદિ-શ્રુતિભ્યઃ । સર્વા હિ કાર્ય-કરણાદિ-વિક્ષિયા નિત્ય-ચૈતન્યાત્મ-સ્વરૂપે સર્વાસ્પદ-ભૂતે સત્યેવ ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૪ ॥

ન મન્ત્રાણાં જામિતાસ્તીતિ પૂર્વમન્ત્રોક્તમપ્યર્થં પુનરાહ -

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્દન્તિકે ।

તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ ॥ ૫ ॥

તદેજતીતિ । તદ્ આત્મ-તત્ત્વં યત્પ્રકૃતં તદ્ એજતિ ચલતિ, તદ્ એવ ચ નૈજતિ સ્વતો નૈવ ચલતિ । સ્વતોઽચલમેવ સત્, ચલતિ ઇવ ઇત્યર્થઃ । કિંચ, તદ્ દૂરે વર્ષ-કોટિ-શતૈરપ્યવિદુષાં અપ્રાપ્યત્વાદ્ દૂરે ઇવ । તદ્ ઉ અન્તિકે ઇતિ ચ્છેદઃ । તદ્ અન્તિકે સમીપેઽત્યન્તમેવ વિદુષામાત્મત્વાત્ । ન કેવલં દૂરે, અન્તિકે ચ । તદ્ અન્તઃ અભ્યન્તરે અસ્ય સર્વસ્ય । “ચ આત્મા સર્વાન્તરઃ” (બૃ. ૩.૪.૧) ઇતિ શ્રુતેઃ । અસ્ય સર્વસ્ય જગતો નામ-રૂપ-ક્ષિયાત્મકસ્ય તદ્ ઉ અપિ સર્વસ્ય અસ્ય બાહ્યતઃ । વ્યાપકત્વાદાકાશવદ્ નિરતિશય-સૂક્ષ્મત્વાદ્ અન્તઃ । “પ્રજ્ઞાન-ધન એવ” (બૃ. ૪.૫.૧૩) ઇતિ ચ શાસનાત્રિરન્તરં ચ ॥ ૫ ॥

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ ૬ ॥

યસ્તુ યઃ પરિવ્રાટ્ મુમુક્ષુઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ અવ્યક્તાદીનિ સ્થાવરાન્તાનિ આત્મ-ન્યેવ અનુપશ્યતિ । આત્મ-વ્યતિરિક્તાનિ ન પશ્યતીત્યર્થઃ । સર્વભૂતેષુ ચ તેષ્વેવ ચ આત્માનં તેષામપિ ભૂતાનાં સ્વમાત્માનમાત્મત્વેન (૧૬) , “ચયાસ્ય દેહસ્ય કાર્ય-કરણ-સઙ્ઘાતસ્ય આત્મા અહં સર્વ-પ્રત્યય-સાક્ષિ-ભૂતશ્ચેતથિતા કેવલો નિર્ગુણઃ, અનેનૈવ સ્વરૂપેણાવ્યક્તાદીનાં સ્થાવરાન્તાનામહમેવાત્મા” ઇતિ સર્વ-ભૂતેષુ ચાત્માનં નિર્વિશેષં યસ્ત્વનુપશ્યતિ સઃ તતઃ તસ્માદેવ દર્શનાદ્ ન વિજુગુપ્સતે વિજુગુપ્સાં ઘૃણાં ન કરોતિ । પ્રામસ્યૈવાનુવાદોઽયમ્ । સર્વા હિ ઘૃણા આત્મનોઽન્યદ્ દુષ્ટં પશ્યતો ભવતિ । આત્માનમેવાત્યન્ત-વિશુદ્ધં નિરન્તરં પશ્યતો ન ઘૃણા-નિમિત્તં અર્થાન્તરં અસ્તીતિ પ્રામમેવ “તતો ન વિજુગુપ્સતે” ઇતિ ॥ ૬ ॥

ઇમમેવાર્થમન્યોઽપિ મન્ત્ર આહ -

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ ।

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥ ૭ ॥

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ । યસ્મિન્ કાલે યથોક્તાત્મનિ વા, તાન્યેવ ભૂતાનિ સર્વાણિ પરમાર્થાત્મ-દર્શનાત્ આત્મૈવાભૂત્ આત્મૈવ સંવૃત્તઃ, પરમાર્થ-વસ્તુ વિજાનતઃ, તત્ર તસ્મિન્કાલે તત્રાત્મનિ વા, કો મોહઃ કઃ શોકઃ । શોકશ્ચ મોહશ્ચ કામ-કર્મ-બીજં અજાનતો ભવતિ । ન તુ આત્મ-એકત્વં વિશુદ્ધં ગગનોપમં પશ્યતઃ । “કો મોહઃ કઃ શોકઃ” ઇતિ શોક-મોહયોરવિદ્યા-કાર્યયોરાક્ષેપેણાસમ્ભવ-પ્રદર્શનાત્ સકારણસ્ય સંસારસ્ય અત્યન્તમેવોચ્છેદઃ પ્રદર્શિતો ભવતિ ॥ ૭ ॥

યોડયમતીતૈર્મૈત્રૈરુક્તઃ આત્મા, સ સ્વેન રૂપેણ કિં-લક્ષણ ઇત્યાહ અયં મન્નઃ -

સ પર્યગાચ્છુકમકાયમપ્રણં

અસ્નાવિરં શુદ્ધમપાપવિદ્મ્ ।

કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયમ્ભૂઃ

યાથાતથ્યતોડર્યાન્વ્યદધાચ્છાશ્ચતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥ ૮ ॥

સ પર્યગાત્ । સઃ યથોક્ત આત્મા પર્યગાત્ પરિ સમન્તાદ્ અગાત્ ગતવાન્ । આકાશવદ્ વ્યાપીત્યર્થઃ । શુકું શુદ્ધં જયોતિષ્મત્ । દીપ્તિમાનિત્યર્થઃ । અકાયં અશરીરઃ । લિડ્ગ-શરીર-વર્જિત ઇત્યર્થઃ । અપ્રણં અક્ષતમ્ । અસ્નાવિરં સ્નાવાઃ (૧૭) શિરાઃ યસ્મિન્ન વિદ્યન્ત ઇત્યસ્નાવિરમ્ । અપ્રણમસ્નાવિરમિત્યાભ્યાં સ્થૂલ-શરીર-પ્રતિષેધઃ । શુદ્ધં નિર્મલમવિદ્યા-મલ-રહિતમિતિ કારણ-શરીર-પ્રતિષેધઃ । અપાપવિદ્મ્ ધર્માધર્માદિ-પાપ-વર્જિતમ્ । શુકમિત્યાદીનિ વયાંસિ પુલ્લિડ્ગત્વેન પરિણેયાનિ, “સ પર્યગાત્” ઇત્યુપક્રમ્ય “કવિર્મનીષી” ઇત્યાદિના પુલ્લિડ્ગત્વેનોપસંહારાત્ ।

કવિઃ ક્ષાન્ત-દર્શી સર્વ-દૃક્, “નાન્યદતોડસ્તિ દ્રષ્ટ” (બૃ. ૩.૮.૧૧) ઇત્યાદિ-શ્રુતેઃ । મનીષી મનસ ઇષિતા, સર્વજ્ઞઃ ઈશ્વર ઇત્યર્થઃ । પરિભૂઃ સર્વેષાં પરિ ઉપરિ ભવતીતિ પરિભૂઃ । સ્વયમ્ભૂઃ સ્વયમેવ ભવતીતિ । યેષામુપરિ ભવતિ, યશ્ચોપરિ ભવતિ સ સર્વઃ સ્વયમેવ ભવતીતિ સ્વયમ્ભૂઃ ।

સ નિત્ય-મુક્ત ઈશ્વરઃ યાથાતથ્યતઃ સર્વજ્ઞત્વાત્ યથા-તથા-ભાવો યાથાતથ્યં તસ્માત્ યથા-ભૂત-કર્મ-ફલ-સાધનતઃ અર્થાન્ કર્તવ્ય-પદાર્થાન્ વ્યદધાત્ વિહિતવાન્, યથાનુરૂપં વ્યભજદિત્યર્થઃ । શાશ્વતીભ્યઃ નિત્યાભ્યઃ સમાભ્યઃ સંવત્સરાખ્યેભ્યઃ પ્રજાપતિભ્યઃ ઇત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

ઈશાવાસ્યોપનિષદ્વિભાગઃ

અત્રાથૈન મન્ત્રેણ સર્વેષણા-પરિત્યાગેન જ્ઞાન-નિષ્ણોક્તા પ્રથમો વેદાર્થઃ, “ઈશા વાસ્યમિદં સર્વમ્ ॥ મા ગૃધઃ કસ્ય સ્વિદ્મનમ્” (ઈ. ૧) ઇતિ । અજ્ઞાનાં જિજ્ઞવિષૂણાં જ્ઞાન-નિષ્ણાડસમ્ભવે “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજ્ઞવિષેત્” (ઈ. ૨) ઇતિ કર્મ-નિષ્ણોક્તા દ્વિતીયો વેદાર્થઃ ।

બૃહદારણ્યકે પ્રવૃત્તિમાર્ગપ્રદર્શનં

અનયોશ્ચ નિષ્ઠયોર્વિભાગો મન્ત્ર-દ્વય-પ્રદર્શિતયોર્બૃહદારણ્યકેડપિ પ્રદર્શિતઃ - “સોડકામયત જાયા મે સ્યાત્” (બૃ. ૧.૪.૧૭) ઇત્યાદિના અજ્ઞસ્ય કામિનઃ કર્માણીતિ । “મન એવાસ્યાત્મા વાગજાયા” (બૃ. ૧.૪.૧૭) ઇત્યાદિ-વચનાદજ્ઞાત્વં કામિત્વં ચ કર્મ-નિષ્ઠસ્ય નિશ્ચિતં અવગમ્યતે । તથા ચ તદ્દલ્લં સમાન્ન-સર્ગઃ । તેષ્વાત્મ-ભાવેન (૧૮) આત્મ-સ્વરૂપાવસ્થાનમ્ ।

બૃહદારણ્યકે નિવૃત્તિમાર્ગપ્રદર્શનં

જાયાથૈષણા-ત્રય-સંન્યાસેન ચાત્મ-વિદાં કર્મ-નિષ્ઠા-પ્રાતિકૂલ્યેન આત્મ-સ્વરૂપ-નિષ્ઠૈવ દર્શિતા - “કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેષાં નોડયમાત્માયં લોકઃ” (બૃ. ૪.૪.૨૨) ઇત્યાદિના ।

ઈશાવાસ્યે પ્રદર્શિત-જ્ઞાનયોગ-વિવરણં

યે તુ જ્ઞાન-નિષ્ઠાઃ સંન્યાસિનઃ તેભ્યઃ ૪.૩ “અસુર્યા નામ તે” (ઈ. ૩) ઇત્યાદિના અવિદ્વન્નિન્દા-દ્વારેણાત્મનો યાથાત્મ્યં “સ પર્યગાત્” (ઈ. ૮) ઇત્યેતદનૈર્મનૈઃ ઉપદિષ્ટમ્ । તે હ્યત્રાધિકૃતા ન કામિન ઇતિ । તથા ચ શ્વેતાશ્વતરાણાં મન્ત્રોપનિષદિ “અત્યાશ્રમિભ્યઃ પરમં પવિત્રં પ્રોવાચ સમ્યગૃષિ-સઽઘ-જુષ્ટમ્” (શ્વે. ૬.૨૧) ઇત્યાદિ વિભજ્યોક્તમ્ ।

ઈશાવાસ્યે પ્રદર્શિત-કર્મયોગ-વિવરણં

યે તુ કર્મિણઃ કર્મ-નિષ્ઠાઃ કર્મ કુર્વન્ત એવ જિજીવિષવઃ તેભ્ય ઇદમુચ્યતે - “અન્યં તમઃ” ઇત્યાદિ ।

બ્રહ્મવિદ્યા-કર્મસમુચ્ચયખણ્ડનં

આક્ષેપઃ

કથં પુનરેવમવગમ્યતે, ન તુ સર્વેષામિતિ?

સમાધાનં

ઉચ્યતે - અકામિનઃ સાધ્ય-સાધન-ભેદોપમર્દેન “યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવાભૃદ્વિજાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યતઃ” (ઈ. ૭) ઇતિ યદાત્મૈકત્વ-વિજ્ઞાનમુક્તાં, તત્ર કેનચિત્કર્મણા જ્ઞાનાન્તરેણ વા હ્યમૂઢઃ સમુચ્ચિચીષતિ । ઇહ તુ સમુચ્ચિચીષયા અવિદ્વદાદિ-નિન્દા ક્રિયતે । તત્ર ચ યસ્ય યેન સમુચ્ચયઃ સમ્ભવતિ, ન્યાયતઃ શાસ્ત્રતો વા, તદિહોચ્યતે । યદૈવં વિત્તં દેવતા-વિષયં જ્ઞાનં તત્ કર્મ-સમ્બન્ધિત્વેનોપન્યસ્તં, ન પરમાત્મ-જ્ઞાનમ્ । “વિદ્યાયા દેવ-લોકઃ” (બૃ. ૧.૫.૧૬) ઇતિ પૃથક્કલ-શ્રવણાત્ ।

તયોર્જ્ઞાન-કર્મણોરિહ એકેકાનુષ્ઠાન-નિન્દા સમુચ્ચિચીષયા, ન નિન્દા-પરૈવ, એકૈકસ્ય પૃથક્કલ-શ્રવણાત્ “વિદ્યાયા તદારોહન્તિ” (શતપથબ્રા. ૧૦.૫.૪.૬), “વિદ્યાયા દેવ-લોકઃ” (બૃ. ૧.૫.૧૬), “ન તત્ર દક્ષિણા યાન્તિ” (શતપથબ્રા. ૧૦.૫.૪.૬), “કર્મણા પિતૃ-લોકઃ” (બૃ. ૧.૫.૧૬) ઇતિ । ન હિ શાસ્ત્ર-વિહિતં કિંચિદકર્તવ્યતાં ઇયાત્ । તત્ર - અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ યેડવિદ્યામુપાસતે ।

તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ વિદ્યાયા રતાઃ ॥ ૯ ॥

અન્યં તમઃ અદર્શનાત્મકં તમઃ પ્રવિશન્તિ । કે? યે અવિદ્યાં વિદ્યાયા અન્યા અવિદ્યા, તાં, કર્મત્યર્થઃ । કર્મણો વિદ્યા-વિરોધિત્વાત્ । તામવિદ્યામગ્નિહોત્રાદિ-લક્ષણામેવ કેવલાં ઉપાસતે તત્પરાઃ સન્તોડનુતિષ્ઠન્તીત્યભિપ્રાયઃ । તતઃ

તસ્માદન્યાત્મકાત્ તમસઃ ભૂય ઇવ બહુતરમેવ તે તમઃ પ્રવિશન્તિ । કે? કર્મ હિત્વા યે ઉ યે તુ વિદ્યાયાં એવ, દેવતા-જ્ઞાને એવ રતાઃ અભિરતાઃ ॥ ૯ ॥

તત્રાવાન્તર-ફલ-ભેદં વિદ્યા (૧૯) -કર્મણોઃ સમુચ્ચય-કારણમાહ । અન્યથા ફલવદફલવતોઃ સન્નિહિતચોરડ્ગાડ્ગિતા એવ (૨૦) સ્થાદિત્યર્થઃ ।

અન્યદેવાહુર્વિદ્યાયાડન્યદાહુરવિદ્યાયા ।

ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચયક્ષિરે ॥ ૧૦ ॥

અન્યદેવેત્યાદિ । અન્યત્ પૃથગ્ એવ વિદ્યાયા ક્રિયતે ફલમિતિ આહુઃ વદન્તિ । “વિદ્યાયા દેવ-લોકઃ” (બૃ. ૧.૫.૧૬) “વિદ્યાયા તદારોહન્તિ” (શતપથબ્રા. ૧૦.૫.૪.૬) ઇતિ શ્રુતેઃ । અન્યદ્ આહુઃ અવિદ્યાયા કર્મણા ક્રિયતે ફલમિતિ । “કર્મણા પિતૃ-લોકઃ” (બૃ. ૧.૫.૧૬) ઇતિ શ્રુતેઃ । ઇતિ એવં શુશ્રુમ શ્રુતવન્તો વયં ધીરાણાં ધીમતાં વચનમ્ । યે આચાર્યા નઃ અસ્મભ્યં તત્ કર્મ ચ જ્ઞાનં ચ વિચયક્ષિરે વ્યાખ્યાતવન્તઃ, તેષામયમાગમઃ પારમ્પર્યાગત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

યત એવમતઃ -

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્દેદોભયં સહ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વાં વિદ્યાયાડમૃતમશ્રુતે ॥ ૧૧ ॥

વિદ્યાં ચ અવિદ્યાં ચ દેવતા-જ્ઞાનં કર્મ ચેત્યર્થઃ । યઃ તદ્ એતદ્ ઉભયં સહ એકેન પુરુષેણ અનુષ્ઠેયં વેદ તસ્યૈવં સમુચ્ચય-કારણ એવ એક-પુરુષાર્થ-સમ્ભવ- (૨૧) ક્રમેણ સ્થાદિત્યુચ્યતે - અવિદ્યાયા કર્મણા અગ્નિહોત્રાદિના મૃત્યું સ્વાભાવિકં કર્મ જ્ઞાનં ચ મૃત્યુ-શબ્દ-વાચ્યં ઉભયં તીર્ત્વાં અતિક્રમ્ય વિદ્યાયા દેવતા-જ્ઞાનેન અમૃતં દેવતાત્મ-ભાવં અશ્રુતે પ્રાપ્નોતિ । તદ્ધ્યમૃતમુચ્યતે ચદેવતાત્મ-ગમનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અધુના વ્યાકૃતાવ્યાકૃતોપાસનયોઃ સમુચ્ચિચીષયા પ્રત્યેકં નિન્દોચ્યતે -

અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ યેડસમ્ભૂતિમુપાસતે ।

તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ સમ્ભૂત્યા સ્વ રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ યે અસમ્ભૂતિ - સમ્ભવનં સમ્ભૂતિઃ, સા યસ્ય કાર્યસ્ય સા સમ્ભૂતિઃ, તસ્યા અન્યા અસમ્ભૂતિઃ પ્રકૃતિઃ કારણમવિદ્યા અવ્યાકૃતાપ્યા, તાં અસમ્ભૂતિમવ્યાકૃતાપ્યાં પ્રકૃતિં કારણમવિદ્યાં કામ-કર્મ-બીજ-ભૂતામદર્શનાત્મિકાં - ઉપાસતે યે, તે તદનુરૂપમેવાન્યં તમોડદર્શનાત્મકં પ્રવિશન્તિ । તતઃ તસ્માદપિ ભૂયઃ બહુતરમિવ તમઃ તે પ્રવિશન્તિ યે ઉ સમ્ભૂત્યાં કાર્ય-બ્રહ્મણિ હિરણ્યગર્ભાપ્યે રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

અધુના ઉભયોરુપાસનયોઃ સમુચ્ચય-કારણમવયવ-ફલ-ભેદમાહ -

અન્યદેવાહુઃ સમ્ભવાદન્યદાહુરસમ્ભવાત્ ।

ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચયક્ષિરે ॥ ૧૩ ॥

अन्यदेवेति । अन्यदेव पृथगेव आहुः क्वलं सम्भवात् सम्भूतेः कार्य-ब्रह्मोपासनात् अणिमाद्यैश्वर्य-लक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा य अन्यदाहुः असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृताद् अव्याकृतोपासनात् । यदुक्तं “अम्यं तमः प्रविशन्ति” इति, “प्रकृति-लयः” इति य पौराणिकैरुच्यते । इति अवेवं शुश्रुम धीराणां वचनं येनः तद्विचयक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासन-क्वलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत् अवेवमतः समुच्ययः सम्भूत्यसम्भूत्युपासनयोर्युक्तः अवेव अेक-पुरुषार्थत्वाच्चेत्याह -

(अ) सम्भूतिं य विनाशं य यस्तद्वेदोभयं सङ्घ ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

सम्भूतिं य विनाशं य यस्तद्वेदोभयं सङ्घ, विनाशेन विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य सः तेन धर्मिणा अवेदेनोच्यते “विनाशः” इति । तेन तदुपासनेन अनैश्वर्यमधर्म-कामादि-दोष-जातं य मृत्युं तीर्त्वा - डिरेण्यगर्भोपासनेन ज्यणिमादि-प्राप्तिः क्वलम्, तेन अनैश्वर्यादि-मृत्युमतीत्य - असम्भूत्या अव्याकृतोपासनया अमृतं प्रकृति-लय-लक्षणं अश्नुते । “सम्भूतिं य विनाशं य” इत्यत्रावर्णालोपेन (२२) निर्देशो द्रष्टव्यः, प्रकृति-लय-क्वल-श्रुत्यनुरोधात् ॥ १४ ॥

मानुष-दैव-वित्त-साध्यं क्वलं शास्त्र-लक्षणं प्रकृति-लयान्तम् । अेतावती संसार-गतिः । अतः परं पूर्वोक्तं “आत्मैवावेद्विजानतः” (छ. ७) इति सर्वात्म-भावे अवेव सर्वेषणा-संन्यास-ज्ञान-निष्ठा-क्वलम् । अवेवं द्वि-प्रकारः प्रवृत्ति-निवृत्ति-लक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशितः ।

तत्र प्रवृत्ति-लक्षणस्य वेदार्थस्य विधि-प्रतिषेध-लक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्ति-लक्षणस्य वेदार्थस्य प्रकाशने अत उर्ध्वं बृहदारण्यकं उपयुक्तम् ।

तत्र निषेकादि-श्मशानान्तं कर्म कुर्वन् जिञ्जुविषेधो विद्यया सङ्घ, अपर-ब्रह्म-विषयया, तदुक्तं - “विद्यां याविद्यां य यस्तद्वेदोभयं सङ्घ । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” (छ. ११) इति । तत्र (सोऽधिकारी) केन मार्गोऽमृतत्वमश्नुते? इत्युच्यते - “तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य अेष अेतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोऽक्षन्पुरुषः” (बृ. प.प.२) । अेतदुभयं सत्यं ब्रह्मोपासीनः, यथोक्त-कर्म-कृच्य यः, सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानम् (२३) आत्मनः प्राप्ति-द्वारं याचते -

डिरेण्येन पात्रेण सत्यस्यापिडितं मुष्मम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

डिरेण्येन पात्रेण डिरेण्यमं षव डिरेण्यमयम्, ज्योतिर्मयमित्येतत् । तेन पात्रेण षव अपिधान-भूतेन सत्यस्य अवेव आदित्य-मण्डलस्थस्य ब्रह्मणः अपिडितं आच्छादितं मुष्मं द्वारम् । तत् (२४) त्वं डे पूषन् अपावृणु अपसारय सत्यधर्माय तव सत्यस्योपासनात् सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्य-धर्मा तस्मै मड्यम् । अथवा, यथा-भूतस्य धर्मस्थानुष्ठात्रे । दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्षं यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूड रश्मीन् समूड तेजः ।

यत्ते ऽपुं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

પૂષન્નિતિ । હે પૂષન્ જગતઃ પોષણાત્પૂષા રવિઃ । તથા એક એવ ઋષતિ ગચ્છતીત્યેકર્ષિઃ, હે એકર્ષે । તથા સર્વસ્ય સંયમનાદમઃ, હે યમ । તથા રશ્મીનાં પ્રાણાનાં રસાનાં ચ સ્વીકરણાત્ સૂર્યઃ, હે સૂર્ય । પ્રજાપતેરપત્યં પ્રાજાપત્યઃ, હે પ્રાજાપત્ય । વ્યૂહ વિગમય રશ્મીન્ સ્વાન્ । સમૂહ એકીકુરુ ઉપસંહર તે તેજઃ તાપકં (૨૫) જ્યોતિઃ । યત્ તે તવ રૂપં કલ્યાણતમં અત્યન્ત-શોભનમ્, તત્ તે તવ આત્મનઃ પ્રસાદાત્ પશ્યામિ ।

કિંચ, અહં ન તુ ત્વાં ભૃત્યવદ્ યાચે, યોડસૌ આદિત્ય-માણ્ડલસ્થઃ વ્યાહૃત્યવયવઃ (૨૬) પુરુષઃ પુરુષાકારત્વાત્, પૂર્ણ વાનેન પ્રાણ-બુદ્ધ્યાત્મના જગત્સમસ્તમિતિ પુરુષઃ । પુરિ શયનાદ્વા પુરુષઃ । સોડહં અસ્મિ ભવામિ ॥ ૧૬ ॥

વાયુરનિલમમૃતમથેદં ભસ્માન્ત્ ✨ શરીરમ્ ।

ૐ ક્તો સ્મર કૃત ✨ સ્મર ક્તો સ્મર કૃત ✨ સ્મર ॥ ૧૭ ॥

વાયુરિતિ । અથેદાનીં મમ મરિષ્યતો વાયુઃ પ્રાણઃ અધ્યાત્મ-પરિચ્છેદં હિત્વા અધિદૈવતાત્માનં સર્વાત્મકં અનિલં અમૃતં સૂત્રાત્માનં, પ્રતિપદ્યતામિતિ વાક્ય-શેષઃ । “લિડ્ગં ચેદં જ્ઞાન-કર્મ-સંસ્કૃતમુક્તામતુ” ઇતિ દ્રષ્ટવ્યમ્, માર્ગ-ચાચન-સામર્થ્યાત્ । અથ ઇદં શરીરં અગ્રૌ હૃતં ભસ્માન્તં ભસ્માવશેષં ભૂયાત્ । ઓમિતિ યથોપાસનં ઓમ્પ્રતીકાત્મકત્વાત્ સત્યાત્મકં અઽચાપ્યં બ્રહ્માભેદેનોચ્યતે । હે ક્તો સહુલ્યાત્મક સ્મર યન્મયા સ્મર્તવ્યં તસ્ય કાલોડયં પ્રત્યુપસ્થિતઃ । અતઃ સ્મર એતાવન્તં કાલં ભાવિતમ્ । કૃતં અગ્રે સ્મર યન્મયા બાલ્ય-પ્રભૃત્યનુષ્ઠિતં કર્મ તસ્ય સ્મર । ક્તો સ્મર કૃતં સ્મર ઇતિ પુનર્વચનમાદરાર્થમ્ ॥ ૧૭ ॥

પુનરન્યેન મન્ત્રેણ માર્ગ યાચતે -

અગ્રે નય સુપથા રાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

યુથોધ્યસ્મજ્જુહુરાણામેનો ભૂયિષ્ઠાં તે નમ ઉક્તિં વિધેમ ॥ ૧૮ ॥

અગ્રે નયેતિ । હે અગ્રે નય ગમય સુપથા શોભનેન માર્ગેણ । સુપથેતિ વિશેષણં દક્ષિણ-માર્ગ-નિવૃત્યર્થમ્ । નિર્વિણ્ણોડહં દક્ષિણેન માર્ગેણ ગતાગત-લક્ષણેન । અતો યાયે ત્વાં પુનઃ પુનઃ ગમનાગમન-વર્જિતેન શોભનેન પથા નય । રાયે ધનાય, કર્મ-ફલ-ભોગાયેત્યર્થઃ । અસ્માન્ યથોક્ત-ધર્મ-ફલ-વિશિષ્ટાન્ વિશ્વાનિ સર્વાણિ હે દેવ વયુનાનિ કર્માણિ, પ્રજ્ઞાનાનિ વા વિદ્વાન્ જાનન્ ।

કિંચ, યુથોધિ વિયોજય વિનાશય અસ્મદ્ અસ્મત્તઃ જુહુરાણં કુટિલં વઞ્ચનાત્મકં એનઃ પાપમ્ । તતો વયં વિશુદ્ધાઃ સન્તઃ ઇષ્ટે પ્રાપ્સ્યામ ઇત્યભિપ્રાયઃ । કિન્તુ વયમિદાનીં તે ન શક્નુમઃ પરિચર્યાં કર્તુમ્ । ભૂયિષ્ઠાં બહુતરાં તે તુભ્યં નમ-ઉક્તિં નમસ્કાર-વચનં વિધેમ નમસ્કારેણ પરિચરેમ ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

“અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયામૃતમશ્રુતે” (ઈ. ૧૧) , “વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા અસ્રમભૂત્યા અમૃતમશ્રુતે” (ઈ. ૧૪) ઇતિ શ્રુત્વા કેચિત્ સંશયં કુર્વન્તિ । અતઃ તન્નિરાકરણાર્થ (૨૭) સક્લેપતો વિચારણાં કરિષ્યામઃ । તત્ર તાવત્ કિં-નિમિત્તઃ સંશયઃ ઇતિ? ઉચ્યતે -

આક્ષેપઃ

વિદ્યા-શબ્દેન મુખ્યા પરમાત્મ-વિદ્યૈવ કસ્માન્ન ગૃહ્યતે, અમૃતત્વં ચ?

સમાધાનં

નનુ ઉક્તાયાઃ પરમાત્મ-વિદ્યાયાઃ ૬.૧ કર્મણશ્ચ વિરોધાત્ સમુચ્ચયાનુપપત્તિઃ ।

આક્ષેપઃ

સત્યમ્ । વિરોધસ્તુ નાવગમ્યતે, વિરોધાવિરોધયોઃ શાસ્ત્ર-પ્રમાણકત્વાત્ । યથા અવિદ્યાનુષ્ઠાનં (૨૮) વિદ્યોપાસનં ચ શાસ્ત્ર-પ્રમાણકમ્, તથા તદ્વિરોધાવિરોધાવપિ । યથા ચ “ન હિંસ્યાત્સર્વા ભૂતાનિ” ઇતિ શાસ્ત્રાદવગતં, પુનઃ શાસ્ત્રેણૈવ બાધ્યતે “અધ્વરે પશું હિંસ્યાત્” ઇતિ, એવં વિદ્યાવિદ્યયોરપિ (૨૯) સ્યાત્, વિદ્યા-કર્મણોશ્ચ સમુચ્ચયઃ ।

સમાધાનં

ન । “દૂરમેતે વિપરીતે વિષૂચી અવિદ્યા યા ચ વિદ્યા” (ક. ૧.૨.૪) ઇતિ શ્રુતેઃ ।

આક્ષેપઃ

“વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ” ઇતિ વચનાદવિરોધ ઇતિ ચેત્ ।

સમાધાનં

ન । હેતુ-સ્વરૂપ-કૃલ-વિરોધાત્ । વિદ્યાવિદ્યાવિરોધાવિરોધયોર્વિકલ્પાસમ્ભવાત્ (૩૦)

।

આક્ષેપઃ

સમુચ્ચય-વિદ્યાનાદવિરોધ એવેતિ ચેત્ ।

સમાધાનં

ન । સહ-સમ્ભવાનુપપત્તેઃ ।

આક્ષેપઃ

ક્રમેણૈકાશ્રયે ૧.૨ સ્યાતાં વિદ્યાવિદ્યે ઇતિ ચેત્ ।

સમાધાનં

ન । વિદ્યોત્પત્તૌ અવિદ્યાયાઃ હ્યસ્તત્વાત્ તદાશ્રયેડવિદ્યાનુપપત્તેઃ । ન હિ “અગ્નિરુષ્ણઃ પ્રકાશશ્ચ” ઇતિ વિજ્ઞાનોત્પત્તૌ યસ્મિન્નાશ્રયે તદુત્પન્નમ્, તસ્મિન્નેવાશ્રયે “શીતોડગ્નિરપ્રકાશો વા” ઇત્યવિદ્યાયા ઉત્પત્તિઃ । નાપિ સંશયઃ, અજ્ઞાનં વા । “યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવાભૂદ્વિજનન્તઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વં અનુપશ્યતઃ” (ઈ ૭) ઇતિ શોક-મોહાદ્યસમ્ભવ-શ્રુતેઃ । અવિદ્યાસમ્ભવાત્ તદુપાદાનસ્ય કર્મણોડપ્યનુપપત્તિમવોચામ । “અમૃતમશ્રુતે” ઇત્યાપેક્ષિકમમૃતમ્ ।

વિદ્યા-શબ્દેન પરમાત્મ-વિદ્યા-ગ્રહણે “હિરણ્મયેન” ઇત્યાદિના દ્વાર-માર્ગાદિ-ચાચનં અનુપપન્નં સ્યાત્ । તસ્માદ્ ઉપાસનયા સમુચ્ચયઃ, ન પરમાત્મ-વિજ્ઞાનેન, ઇતિ યથા અસ્માભિઃ વ્યાખ્યાત એવ મન્ત્રાણામર્થ ઇત્યુપરમ્યતે ॥

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યસ્ય શ્રીગોવિન્દભગવત્પૂજ્યપાદશિષ્યસ્ય

શ્રીમચ્છકુરભગવતઃ કૃતૌ ઈશાવાસ્થોપનિષદ્ભાષ્યં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

ટિપ્પણી

- (૧) શુકલયજુઃસંહીતાયાઃ વાજસનેયીસંહિતેત્યપરનામ્યાઃ ચત્વારિંશદધ્યાયઃ (૪૦૬) ઇયમુપનિષત્ ।) ।
- (૨) અધુના મયા વ્યાખ્યાયતે ઇતિ શેષઃ ।
- (૩) પાઠભેદ - ક્વચિન્ન ।
- (૪) જગતઃ ઇદં લક્ષણમ્ । જગદ્ નામ નામ-રૂપ-કર્માખ્યં વિકાર-જાતમ્ ।
- (૫) પાઠભેદ - આત્મસમ્બન્ધિતાભાવાદાત્માનમિતિ વા ।
- (૬) to covet (4PP.Set) II Per.Sing.Aorist, લુડ્ (મા લુડિ ૩.૩.૧૭૫) , when મા prefix is used with લુડ્, then લુડ્ can have the meaning of લિડ્ and લોટ્ .
- (૭) પાઠભેદ - ધનમિતિ ન ક્વચિત્ ।
- (૮) અત્ર કુર્વન્નેવ જિજીવિષેદિતિ ન વિધિઃ । જીવનેચ્છાયાઃ રાગપ્રાપ્તવાત્ અપિ તુ યદિ જિજીવિષેત્ તદા કુર્વન્નેવ જિજીવિષેદિતિ ઇચ્છામનૂઘ કર્મકરણં વિધીયતે । પૂર્વમન્ત્રસ્ય તુ મા ગૃધ ઇતિ ઇચ્છાનિષેધાત્ સંન્યાસવિષયત્વમ્ । અસ્ય તુ ઇચ્છાનુવાદાદ્ ગૃહસ્થવિષયત્વં ચ સ્પષ્ટમેવ । તતો મન્ત્રયોઃ ભિન્નવિષયત્વાદ્ બ્રહ્મવિદ એવ કર્મવિધિરિતિ ન યુક્તમ્ । સ્તુતયેઽનુમતિર્વા (બ્ર.સૂ. ૩.૪.૧૪) ઇતિ બ્રહ્મસૂત્રે તુ યદાપ્યત્ર પ્રકરણસામર્થ્યાત્ વિદ્વાનેવ કુર્વન્ ઇત્યભિસમ્બન્ધ્યતે તથાપિ વિદ્યાસ્તુતયે કર્માનુજ્ઞાનમેતદિત્યુક્તમ્ । તાવતા ન જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયઃ સિદ્ધ્યેત્ ।
- (૯) પાઠભેદ - એવમ્પ્રકારે ઇતિ વા ।
- (૧૦) પાઠભેદ - ચકારો ન ક્વચિત્ ।
- (૧૧) પાઠભેદ - નિવૃત્તિશ્ચ વિભાવિતઃ ઇતિ વા ।
- (૧૨) ભવન્તિ ઇતિ શેષઃ ।
- (૧૩) મનસો જવીયઃ ઇતિ ચ ઇતિ શેષઃ ।
- (૧૪) આત્મનઃ આભાસમાત્રમપિ દેવાનાં નૈવ વિષયીભવતિ ।
- (૧૫) પાઠભેદ - ઇવ ઇત્યસ્મિન્ સ્થાને ઇતિ, ઇતિ વા ।
- (૧૬) સ્વમાત્માનં તેષાં ભૂતાનામાત્મત્વેન પશ્યતિ ઇત્યન્વયઃ ।
- (૧૭) પાઠભેદ - સિરા ઇતિ વા ।
- (૧૮) અનાત્મ-સ્વરૂપાવસ્થાનં ઇતિ વા પાઠઃ ।
- (૧૯) ઉપાસના ।
- (૨૦) પાઠભેદ - અડ્ગાડ્ગિતયા જામિતૈવ સ્યાદિતિ વા ।
- (૨૧) સમુચ્ચય-કારિણ એકૈક-પુરુષાર્થ-સમ્બન્ધઃ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।
- (૨૨) અસમ્ભૂતિં ચ વિનાશં ચ ઇતિ દ્રષ્ટવ્યઃ ।
- (૨૩) આદિત્યમાણ્ડલસ્થપુરુષમ્ ।
- (૨૪) તત્ - દ્વારમ્ ।
- (૨૫) તાવકમિતિ વા ।

(૨૬) તસ્ય ભૂરિતિ શિરઃ ભુવરિતિ બાહૂ સુવરિતિ પ્રતિષ્ઠા (બૃ. પ. પ. ૩) । પ્રતિષ્ઠેતિ પાદૌ ।

(૨૭) તન્નિર્ધારણાર્થમિતિ વા ।

(૨૮) અવિદ્યાયાઃ કર્મણઃ અનુષ્ઠાનં વિદ્યાયાઃ બ્રહ્મવિદ્યાયાઃ ઉપાસનં ચ ।

(૨૯) અવિરોધઃ સ્થાદિતિ ભાવઃ ।

(૩૦) વિદ્યા, અવિદ્યા, વિરોધઃ, અવિરોધઃ - એતે સર્વે સિદ્ધવસ્તુત્વાત્ ન વિકલ્પાર્હાઃ । ઉદિતે જુહોતિ ઇત્યત્ર અનુદિતે જુહોતીત્યપિ સમ્ભવતિ । કિન્તુ સૂર્યસ્થાસ્તિત્વે વિકલ્પો નાસ્તિ ।

સામવેદીયાન્તર્ગત-તલવકાર-શાખાયાઃ નવમોડધ્યાયઃ ઇયમુપનિષત્ ।

Encoded and proofread by svAminI tattvapriyaAnanda tattvapriya3108 at gmail.com

——
Ishavasyopanishat with Shankarabhashya

pdf was typeset on August 28, 2025

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

